

Prikazi knjiga / Review Article

Fikret Karčić, *Pravno-historijske studije*, Sarajevo: Centar za napredne studije, 2016. 196 str, ISBN 9958022370

Najvažnija uloga knjige jeste da podstakne čovjeka da misli. Svaka historija jeste savremena historija, pa i ovu knjigu dr. Fikreta Karčića treba posmatrati i kao kazivanje o našem vremenu, kao putokaz za šira promišljanja i svestranije sagledavanje prošlosti. Ona sadrži članke i istraživačke bilješke koje je autor objavljivao od 2004. do 2016. u naučnim i stručnim časopisima. Odnose se na primarno područje Karčićevog naučnog interesa – na pravnu historiju. Uključuju teorijska razmatranja o vezi između pravne historije i komparativnog prava, historiju islamskog prava i institucija, fenomen kodifikacije, te bavljenje zločinom genocida u Bosni i Hercegovini. Zahvaćeni vremenski okvir proteže se od početka modernizacije na Balkanu do savremenog doba. Između ostalih, u knjizi se nalaze i radovi: „Pravne kulture: koncept, izučavanje i klasifikacija“; „Krivičnopravna zabrana poricanja genocida: komparativna perspektiva“; „Bosna i Hercegovina v. Srbija i Crna Gora: kratka historija slučaja“; „Protokol konferencije u Kandlži 1862: pravno-historijska analiza odredaba o muslimanskom stanovništvu“; „Uloga kodifikacije u transformaciji pravnih sistema Jugoistočne Evrope u post-smanskom periodu (istraživačka bilješka)“; „Džihad fetva u Bosni i Hercegovini (novembar 1914)“; „Stavovi vođstva Islamske zajednice u Jugoslaviji povodom zabrane nošenja zara i feredže“; „Primjena Zakona o zabrani nošenja zara i feredže u BiH – istraživačka bilješka“; „Etno-nacionalno i vjersko u diskursu neke naše uleme“ i drugi.

Prošlost i savremenost nerazdvojne su, jedna tumači drugu. Savremenost je povezana sa prošlosti hiljadama niti i na bezbroj načina. Ona iziskuje i jednu vrstu sinteze i intelektualne veze između pravne historije i uporednog prava. Prošlost se raznim metodološkim zahvatima može spoznati na više načina. Vjera u monolitno jezgro činjenica koje postoje neovisno od interpretacije historičara teško je iskorjenjiva zabluda. Prošlost je znatno složenija od svih istraživačkih modela i ideoloških naklonosti. Sve što se potiskuje u jednoj,

ispliva u drugoj epohi. Djelima se ne može pružiti vanvremensko svojstvo. Ne mogu se promijeniti zbivanja u prošlosti, ali se mijenjaju saznanja i predstave o njima. Prijelomni događaji uvijek utječu na ponovna promišljanja prohujalog, na nametanje novih okvira pamćenja. Suočeni sa mnoštvom proteklih događaja i procesa, naučnici teže da u njima naknadno pronađu unutrašnju logiku, veze i smisao. Narodi, države i političari, u principu, malo toga uče od historije kojom se dobro objašnjava i sadašnjost, ali se i aktuelnim vremenom, iz njegove perspektive, mnoga protekla zbivanja razumiju bolje, dobijajući potpuniji smisao. Mark Tven zapisao je da se historija ne ponavlja “ali se rimuje sa sadašnjošću”. Nova saznanja i iskustva modificiraju shvatanja prohujalih razdoblja i otkrivaju zanemarene sadržaje. Od savremenog naučnika očekuje se ne samo znanje historičara već i teorijsko-metodološka upućenost u brojne srodne naučne discipline, identificiranje potreba epohe i opštih svjetskih tendencija. Istraživačima je neophodna i empirija o procesima čiji su savremenici, a oni nisu jednoznačni. Budućnost je uvijek u magli. Uostalom, kako je kazao A. Solženjicin, “niko još od zemnih ljudi nije uspio da predskaje sve neočekivane korake historije”.

Mnogobrojni procesi i zbivanja prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. Fikret Karčić u svom naučnom radu posvetio je zasebnu pozornost historiji Bosne i Hercegovine i Bošnjaka tokom posljednjih nekoliko stoljeća i u kontekstu balkanskih, evropskih i svjetskih procesa. On, pokazuje i ova knjiga, pripada krugu onih naučnika sposobnih da, iz stručnog ugla, u historiji uoče i kontinuirano prate primarne ili “noseće” probleme i ideje, ali i da u, na prvi pogled, manje bitnim činjenicama vidi odraz širih i dubljih procesa, da svoj sintetički, ali u znatnoj mjeri i analitički rezultat što više približi svom vremenu. Promatranje pojava u procesu ne dopušta “ni zaborav ni previđanje”. Značajne događaje u historiji Balkana, koja je “večni dijalog prošlosti sa sadašnjošću”, treba prikazivati s različitih pozicija. Ništa na tom trusnom prostoru, konstatira Valter Roberts, nije crno-bijelo, “postoje samo različite nijanse sive”. Određivanje granica Balkana nije samo geografsko pitanje. U odgovoru na njega moguće je uočiti ovisnost opisane predstave od promatrača i njegovog kulturološkog miljea. U širenju ili sužavanju teritorije Balkana više je presuđivala politika nego geografija. Historijski događaji u balkanskim zemljama, pa i oni u BiH, ne mogu se potpunije shvatiti odvojeni od šire cjeline. Reducirano poimanje prošlog, izdvajanje “bosanskohercegovačkog slučaja” iz većeg konteksta ide u prilog stvaranju nove “intelektualne ortodoksije”. Širom Balkana egzistira više historiografija, od kvazinaučnih, “patriotskih”, preko onih ušančenih u zastarjele istraživačke metode i “užeglo znanje”, do savremenih i multiperspektivnih, pri čemu svaka živi svojim životom i mjerilima, u međusobnim sporovima ili ignoriranjima, kao i s različitim sferama utjecaja. Simbolički rat za interpretaciju donosi dominantnu prevagu u društvu.

Rekonstrukcija prošlih događaja, navodi Karčić, vrši se na osnovu postojećih znanja o prošlosti i duha vremena u kome historičar živi. Historičari su proizvodi

i zatočenici vremena, okruženja i prostora u kojima žive i djeluju. Oni kritičkog usmjerenja traže i preispituju prethodna znanja, izbjegavajući zamke normiranosti, jednostranosti i konvencionalnosti. Autoritet znanja je, dijagnosticira Karčić, ograničen područjem specijalizacije. Redukcionizam je svako jednostrano tumačenje. Proizvodi takve historiografije služe samo za domaću upotrebu, te ne mogu izdržati usporedbu niti probu vremena. Za oblikovanje saznanja o sebi ali i drugima potrebna je racionalna svijest. Hodanje po površini zemlje, primjećuju historičari, “nikad u isti mah ne otkriva i ono što se zbiva pod zemljom”.

Religijska pitanja u biti su i politička. Historija nam govori, upućuje Karčić, da su sve muslimanske države “od Medine pa do Osmanskog carstva – bile multietničke države”. Nacionalne države u muslimanskom svijetu pojavile su se kao dominantan oblik organiziranja tek u XX stoljeću, “nakon što su snage evropskih imperijalista udružene s domaćim nacionalistima srušile multietničku Osmansku državu”. Nacionalizam se pokazao kao glavni protivnik islamskog internacionalizma. Osmanska država je u nauci i politici bila nužna i kao unutarnja deponija evropskih stereotipa, da bi Zapad mogao sebe da vidi u tom kontekstu kao boljeg. “Imaginarni Turčin” ključni je “evropski Drugi”. Dodatni problem u proučavanju osmanskog perioda čine kobne matrice, neznanje, ignorancija, opsjednutost arhaičnim pogledima i obrascima preuzetim iz političkog miljea i literature prošlih stoljeća. Stvaranje stereotipa dio je procesa koji je ocijenjen kao ponavljanje, odnosno svođenje kompleksnih ideja u jednostavne skupove riječi. Nema nacionalizma bez stereotipa o “drugima”, pošto bez njih nema ni stereotipa o “sebi”, niti interesnih manipulacija. Zadatak uklanjanja dugovječnih predrasuda težak je posao.

Poznavanje interesne logike velikih sila bitan je uslov opstanka “malih nacija”. U punjenju i detoniranju balkanskog “bureta baruta” i “međunarodna zajednica” je tokom historije imala znatnog udjela. “Prestanak osmanske vlasti” u Jugoistočnoj Evropi, prema Karčiću, zapravo je serija krvavih sukoba, masovnog stradanja i korjenitih promjena društvene strukture na području ovog regiona. “Muslimansko stanovništvo jugoistočne Evrope, koje je početkom 19. vijeka na prostoru od Jadrana do Crnog mora činilo većinu stotinu godina kasnije svedeno je na zanemarivu manjinu”. Demografska katastrofa koja je pogodila muslimane Jugoistočne Evrope u postosmanskim državama bila je rezultat “etničkog čišćenja”, koje je izvršeno masakrima, protjerivanjem ili iseljavanjem. Jednu od značajnih dionica osmanske i balkanske historije predstavljaju, izazvani djelovanjem niza faktora i pod raznim oblicima prisile, udesi i muhadžirski pokreti iz Smederevskog sandžaka, započeti krajem XVII i okončani 60-ih godina XIX stoljeća. Proces izgradnje srpske državnosti na prostoru tog sandžaka doveo je tada do nestajanja preostalih muslimana, prisiljenih pritom da se, bez ili uz male nadoknade, odreknu svojih posjeda i bespogovorno ise. Međunarodna konferencija ambasadora evropskih garantnih sila i osmanske vlade u Kanlidži 1862, ustvrđuje Karčić, predstavljala je završnicu 50-godišnje politike vođstva nastajuće srpske države da izgradi vlast na principu ekskluzivnog etničkog suvereniteta. Konferencija je rezultirala protokolom kojim

je, između ostalog, riješena sudbina muslimana u srpskoj kneževini. Porta je na ovoj konferenciji dala prednost obaveznom iseljavanju muslimana nad mogućnosti njihovog ostanka pod srpskim zakonima. Nije htjela da svoje nezaštićene državljane ostavi pod jurisdikcijom “zavisne države”, koja je imala diskriminatorski odnos prema muslimanima. Preseljavanje, razmjena stanovništva, etničko čišćenje, ubijanje drugog sa stanovišta ideologije organskog shvatanja nacije kao jedne ličnosti i njoj odgovarajućeg koncepta države kao etničke države – i nije zločin. Termin “etničko čišćenje” na Balkanu se ustalio kao eufemizam koji prikriva genocid. Terminologija doista nikada nije samo terminološko pitanje. Rasni i etnički projekti koji dovode do izbjeglištva, “u osnovi su usmjereni na slamanje čovjeka”. Paradigma odnosa velikih sila i balkanskih hrišćanskih nacionalnih elita prema muslimanima, zvana “istočno pitanje” prijeteci je nadživjela, uočava Karčić, postojanje osmanske države i formalno zatvaranje ovog pitanja ugovorom u Lozani 1923, te se može koristiti kao referentni okvir za sažimanje i razumijevanje historije muslimana Balkana sve do kraja XX stoljeća.

Shvatanje duha vremena manjinska je stvar. Historijske epohe ostavljaju različite tragove. Okupacija Bosne i Hercegovine 1878. za većinu Bošnjaka, u ekonomskom, političkom, vjerskom i kulturnom pogledu, predstavljala je višedimenzionalan čin, koji ih je ostavljao u nedoumici između tradicionalnih inercija i maglovitih perspektiva. Austrougarski projekt modernizacije BiH zasnivao se na evropskoj kulturi i praksi, kao svom dominantnom referentnom okviru. Imao je niz sličnosti s iskustvima drugih muslimanskih naroda pod kolonijalnom upravom: modernizacija je nastupila nakon vojnog osvajanja, okupaciona uprava svoj cilj predstavljala je kao “kulturnu misiju”, a opravdanje projekta vršeno je pozivanjem na teoriju “dvostrukog identiteta”, po kojoj kolonijalna vlast ima pravo da vršenje “kulturne misije” naplati korišćenjem privrednih resursa zemlje kojom upravlja. Termin “Evropa” ustaljuje se kod Bošnjaka, piše Karčić, nakon 1878, kada BiH iz okvira “osmanske Evrope” prelazi u kontekst “centralne Evrope”. Od naroda koji se identificirao s osmansko-islamskom civilizacijom dolazi do naglašavanja njegovog evropskog porijekla i pripadanja evropskoj kulturi zapadne civilizacije. Bošnjačka intelektualna javnost tek se od jeseni 1900. preko štampe (Osman Nuri Hadžić u *Beharu* i Hifzi ef. Muftić u *Bošnjaku*) odvažila da zatraži da se termin “muhamedanac”, kao neadekvatan, izbací iz službene upotrebe i zamijeni nazivom “musliman”. Zemaljska vlada je odlukom od 15. juna 1901. naredila da se službeno prestane s upotrebom naziva “muhamedanac”, i da se upotrebljava samo naziv “musliman”. Proces moderniziranja i “evropeiziranja” BiH odvijao se pod snažnom dozom prisile. Ona je postala “bijelčev teret”, prostor različitih pokusa. Izbijanje Prvog svjetskog rata 1914. još je više usložnilo prilike u BiH i na Balkanu. Sile Antante prvih dana novembra 1914. objavile su rat Osmanskom carstvu. Ono je uzvratilo 11, odnosno 14. novembra, proglašenjem općeg džihada protiv sila Antante i njenih saveznika. Osmanski suveren tada je imao i titulu halife muslimana i njegova odluka mogla je imati reperkusije na

ponašanje muslimana širom svijeta. Korišćenje koncepta džihada u BiH u vrijeme “velikog rata”, ocjenjuje Karčić, nije dalo vjerski karakter ovom sukobu na Balkanu, već govori o vjerskoj ideologizaciji ovog rata na globalnom planu.

Priroda bilo kojeg društva ne može se shvatiti ako se ne posveti dužna pažnja njegovom religijskom životu. Politika i religija su u životu, “tokovi su života”. Ideologije su prolazne, dok su religijske kulture trajnije. Priroda “jugoslavenskog socijalizma” može se interpretirati i valorizirati iz različitih perspektiva. U uslovima dominacije marksističke ideologije u Jugoslaviji je nakon 1945. došlo do društvene marginalizacije vjere i vjernika. Imovina crkava i vjerskih zajednica postala je predmet politike nacionalizacije i eksproprijacije. Djelatnost otkrivanja muslimanki skidanjem zara i feredže kombinacija je političkih i zakonodavnih mjera. Reis Fejić je 1947. u inauguralnom govoru istakao da je jedna od tekovina oslobodilačkog rata “svakako proklamiranje ravnopravnosti žene”, ali da ova ravnopravnost “kod muslimanke ne može da dođe do punog izražaja, jer joj smeta zar i feredža”. Vrhovno islamsko starješinstvo je 1. novembra 1947. podržalo njegov stav i obavijestilo muslimane da “pokrivanje žena nije obavezno prema vjerskom zakonu. Žene muslimanke, što se tiče vjere, slobodne su da se kreću nepokrivene i da obavljaju svoje poslove. Starješinstvo je apeliralo na vjerske službenike da “ovu poruku prenesu najširim slojevima naših naroda, da ovom pitanju pristupe bez prkosa i na pozitivan način bez primjene sile (...) jer su sloga i bratstvo nama najpotrebniji”. Vjerske vođe nadale su se da će muslimanke svojevrijedno prestatu nositi zar i feredžu i time izbjeći prisilno provođenje vladinih mjera: “Ako je moguće, ovaj problem trebaju rješavati isključivo muslimani kao čisto islamsko pitanje.” Karčić iznosi da razloge podrške Islamske vjerske zajednice državnoj mjeri zabrane zara i feredže ne treba tražiti u oportunističkom vođstvu IVZ, “nego u okolnosti da su ključnu ulogu u ovom vođstvu imali ljudi koji su se protiv zara i feredže, a za svestrano poboljšanje položaja muslimanke, izjasnili u unutarmuslimanskim debatama u BiH u periodu između dva svjetska rata”. Politička akcija za ukidanje zara i feredže u BiH, kao i na prostoru Jugoslavije (Sandžak, Kosovo, Makedonija, Crna Gora), zbog velikog otpora kampanji nije bila uspješna, te se potom pristupilo donošenju zakonske zabrane ove nošnje. U skladu s “komunističkom praksom” inicijativa je došla “iz reda samih muslimana”. U BiH je donošenje ovog zakona prikazano kao odgovor na “masovne zahtjeve muslimanskih i radnih kolektiva”. Zakon kojim se zabranjuje nošenje zara usvojen je 28. septembra 1950. godine. On je ukinuo zar i feredžu, kao i “svaki oblik teorijskog raspravljanja o zaru i feredži, pogotovo onu teoriju koja bi, eventualno, takvu nošnju zagovarala”. Zakon je zabranio “nošenje zara i feredže i svako pokrivanje lica žene u cilju da se otkloni vjekovna oznaka potčinjenosti i kulturne zaostalosti žene Muslimanke”. Organi vlasti su u Bosni i Hercegovini primjenjivali u javnom životu i mjeru nepružanja usluga ženama u zaru u javnim ustanovama, prodavnicama i na svim drugim mjestima i to prije stupanja Zakona na snagu. Ovo se može, zapaža Karčić, okarakterizirati kao “kršenje principa zakonitosti i izraz političkog voluntarizma”.

Filozofi su još u srednjem vijeku ukazivali da mir nema veliku sigurnost ukoliko stari uzroci ratova i dalje postoje. Ideologije se lako ne mijenjaju, niti su mentaliteti previše skloni promjenama. Politika i pravo danas određuju samu bit ljudske egzistencije. Razvoj međunarodnog prava ne odvija se neovisno od životnih tokova. Razna rješenja, kao plod tekućih potreba moćnih država i “međunarodne zajednice”, imaju u njegovoj evoluciji izuzetnu ulogu. I pored najboljih pravnih normi i rješenja, do njihove dosljedne primjene može doći samo ukoliko to politika dopusti. Historija je puna primjera gdje su istina i dobro bili pogaženi. Tvrdnja kako istina uvijek nadvladava zločin jedna je od lijepih floskula, stoji u literaturi, koje ljudi stalno ponavljaju, bez obzira na to što je iskustvo demantira. Poricanje genocida u praksi se označava kao završna faza u “izvršenju jednog genocida”. Poricatelji genocida imaju za cilj da zadaju posljednji udarac svojim žrtvama – da negiraju, minimiziraju, ili opravdaju zločin i na taj način liše žrtve makar i posthumne istine. Na poricanje genocida moguće je, navodi Karčić, odgovoriti na dva načina: naučno – kritikom poricanja i proglašavanjem poricanja genocida za krivično djelo. Poricanjem genocida i nekažnjavanjem za izvršeni genocid omogućava se ambijent u kome mladići i djevojke rođeni nakon rata uzvikuju parole “Nož, žica, Srebrenica”. Proces pred Međunarodnim sudom pravde *Bosna i Hercegovina v. Srbija i Crna Gora*, započet 1993, koji je trajao četrnaest godina, mogao se zločinom genocida baviti samo retrospektivno. Tužba je podnijeta u okolnostima kada je teorija međunarodnog prava bila nevoljna da prihvati stav da država može počinuti zločin, kada obaveze za sprečavanje genocida nisu bile precizirane, a međunarodni sud pravde nije imao praksu u bavljenju sporovima koji proističu iz Konvencije o genocidu. U sudskim postupcima dolazi do reduciranja stvarnosti te pojednostavljenja odnosa između dokaza i stvarnosti. Historičari zato ne prekidaju svoj rad i kad sud završi svoj dio posla, nastavljaju da propituju prošlost i prosuđuju događaje.

Historija svakog naroda jeste historija dugotrajnih procesa, a ne historija uvijek novih početaka. Dugotrajni procesi određuju ključne tokove u razvoju jednog društva. Svaka nacija sazdana je kao zajednica kolektivnog pamćenja i zaborava. Ne postoje narodi bez historije, kaže Erik Hobsbaum, “ili narodi koji se mogu shvatiti bez nje”. Narodi se oblikuju i mijenjaju u historijskim procesima. Njihovo pamćenje razlikuje se po prirodi, dubini i bogatstvu. Pri analizi savremenosti nužan je historijski i socijalni kontekst u kojem se razvijala neka zajednica i posljedice koje je na nju ostavio. Predstave prošlosti značajan su element u konstituiranju grupnog identiteta, njegove usmjerenosti i trajanja. Mitovi su bitni za politiku identiteta. U svim narodima postoje naslage mitologije kao dio kolektivnog identiteta. “Ubijanje mitova” smatra se jednim od primarnih zadataka historičara. Identitet je, piše Karčić, dinamička kategorija. Pozivanje na identitet i nacionalnu tradiciju proizvod su Zapada, odnosno stvaranja prvih nacionalnih država. Problem identiteta posebno je izražen tamo gdje ne postoji podudarnost etničkog i državnog aspekta pojma nacije, i tamo gdje je taj raskorak

traumatičan. Ne može se, iznosi Karčić, govoriti o paradigmi BiH kao multietničkog društva, a istovremeno žaliti što nema nacionalne bošnjačke države. Znanja o prošlosti BiH i njenih naroda nužno je kritički proučavati i unapređivati na osnovu multiperspektivnog pristupa, bez povodjenja za manihejskim predstavama i dubioznim, interesnim konstrukcijama. Treba prevazilaziti sužavanje historijske svijesti, redefinirati odnos prema prošlosti, bazirati ga na racionalnim prosudbama reljefnih historijskih etapa i dionica.

Karčićevu knjigu odlikuje interdisciplinarni pristup. Kvalitet izbora uvrštenih radova, uspješno uvezivanje u skladnu cjelinu, uz uobličen metodološki obrazac, svjedoč da se radi o interesantnom i vrijednom djelu, preporučljivom stručnoj kao i široj čitalačkoj javnosti. Kritička tumačenja otvaraju “nova polja nepoznatog”. Kontroverze koje prate razvoj saznanja, razrješavaju se i daljim naučnim istraživanjima, kreativnim dijalogom neistomišljenika, zasnovanim na činjenicama i spremnosti da se razmotre različita mišljenja.

Safet Bandžović